

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

A REGNUM MARIANUM, A REGNUM CHRISTI ÉS RES PUBLICA LAICO MODO SEPARATA A PROTESTÁNS KÖZGONDOLKODÁSBAN (1871–1925)

KIVONAT: Jelen tanulmány – némi eszmetörténeti kitekintés után – politikatörténeti alapon veszi górcső alá az 1871 és 1925 közötti időszak Regnum Marianum körül folytatott katolikus-protestáns diskurzusait. Ezen vitákban a keresztény társadalom kulcsa – protestáns szemszögből – egy, a hagyományos protestáns sérelmi politikát lebontani képes, valódi és becsületes katolikus gesztuspolitika. Végző soron elmondhatjuk, hogy mindezek a viták a cselekvés konkrét terét (vagy annak hiányát) jelölték ki a kor közjogi szemléletében „az Egyház” vagy az egyházak társadalmi szerepvállalása előtt.

KULCSSZAVAK: egyházpolitika, állam-egyház szétválasztás, magyar katholicizmus, magyar protestantizmus, szabadkőművesség

Regnum Marianum, Mária országa; *Regnum Christi*, Krisztus országa; velük szemben a *Res publica laice separata*, a laikus módon az egyházaktól elválasztott állam. Jelen tanulmány – némi eszmetörténeti kitekintés után – politikatörténeti alapon veszi górcső alá az 1871 és 1925 közötti időszak *Regnum Maria-*

num körül folytatott katolikus-protestáns diskurzusait. Katolikus szempontból mondhatnánk: jogos-e egy katolikus jellegű terminológiáról protestáns látletet adni? Válaszként természettudományos hasonlattal élhetünk. Ha adott vizsgálati tárgyat más-más fénytartományban világítunk meg, annak egészen más jellegzetességei válnak láthatóvá. Az így feltáruló képi eltéréseket annak a tudósoknak is magyaráznia kell, akinek a szívéhez az emberi szemhez alkalmazott természetes fényközeg látványa áll a legközelebb. Módszertanilag előre kell bocsátanom, hogy a tanulmányban szereplő keresztény/keresztyén szóhasználat tudatos megkülönböztetés eredménye. Míg előbbi értelemben az általános vagy katolikus, utóbbiban a protestáns jelzői specifikumokat emelem ki.

A katolikus mariológiával és benne a Szent István-i országfelajánlás történeti tényével kapcsolatos protestáns teológiai felfogást más helyen dolgoztam fel.¹ Most nem ez a hittani olvasat, hanem a *Regnum Marianum*nak az a protestáns egyházpolitikai értelme áll a középpontban, mely szerint létezik a Szent István-i katolikus államnak egy olyan ellenreformációs típusú ideálképe, amely a valóságban soha nem létezett. Pázmány Péter előtt ugyanis nem beszélhetünk eszmévé desztillált *Regnum Marianum*ról, vagyis újkori értelemben vett katolikus jellegű magyar állami konfesszionalizmusról. A középkori magyar államtörténet középkori vallásosság szerint volt katolikus. Szűz Mária, a szentek (és különösen a magyar szentek) katolikus típusú tiszteletére alapozott és a reformációval szemben propagált állameszméről, valamint az ezeknek megfeleltetett protestánsellenes politikai gyakorlatokról a középkorban már csak azért sem beszélhetünk, mivel akkor még sem reformáció, sem protestantizmus nem létezett. Pázmánynak és követőinek ugyanakkor azzal a paradoxonnal kellett szembesülniük, hogy úgy kellett volna tevőleges állami asszisztencia mellett Mária országát megteremteniük (katolikus szempontból: helyreállítaniuk, restitálniuk), hogy a bécsi béke alapján meghozott 1608. évi törvények két (ágostai és helvét) hitvallású evangéliumi (katolikus szempontból: evangélikus) vallásoknak már korábban törvényes bevételt, vagyis alkotmányos létgaranciákat juttattak. A recepta religiók vallásегyenlősége ideájával szemben a magyar katolicizmus a *Regnum Marianum* eszméjét szegezte szem-

1 Kovács K. 2021a.

be. A magyarok – úgymond – bűnösök, mert elfeledték saját szent királyukat, aki a katolikus hit és a magyar államiság mentsvára, pajzsa és védőbástyája. Csak az az igazi magyar, aki Szent Istvánhoz (és rajta keresztül a Boldogságos Szűzhez) ragaszkodik, legyen az akár katolikusnak megmaradt horvát, akár a Szent Koronával magyar királlyá avatott katolikus német. A magyar király főkegyúri joga részben a Habsburg-udvar bevonásával, részben jogi érveléssel, részben közvetlen római kapcsolattal megerősítendő. Ebből a szempontból lett kardinális kérdés, hogy az úgynevezett „békék” (az 1606-os bécsi és az 1645-ös linzi, ezek 1608-as és 1647-es becikkelyezéseivel) alkotmányos jogalapnak számítanak-e, vagy sem.

Az 1681-es törvények ezt nem ismerték el, és ennek 1687-es, 1691-es, 1715-ös, 1723-as és 1731-es értelmezései tovább szűkítették a vallásszabadság jogát. Ennek nyomán az országlakosi lét, „a Szent Korona tagja” állapotához kötött politikai jogok *kirekesztő* értelmezése vált egy „babiloni fogságnyi” időre (1711–1781) uralkodóvá a (nemesi) magyar nemzethez tartozás tekintetében. Mindezek a kérdések a Werbőczy-féle *Tripartitumba* belefoglalt dekretális eskü, az aposztáziaperek, valamint a törvényes vallásszabadsági vizsgálatok körüli botrányok formájában kerültek felszínre. Több, az országlakosi (XIX. századi kifejezéssel: polgári) jogokkal szembenemő, véres és erőszakos ellenreformációs kísérlet a magyarországi protestánsoknak inkább a kardot, mint a *Bibliát*, a III. Károly- és Mária Terézia-féle katolikus öntudatú, tervszerűen fojtogató, lélekölő „csendes eltemtetés” időszaka pedig inkább a *Corpus Iurist*, mint a teológiai irodalmat adta a kezükbe. Mindezzel együtt is tudatában voltak annak, hogy a katolikus Habsburg uralkodó végett és a katolicizmus társadalmi többségre jutásával nem lehet eltekinteni a magyar állam bizonyos értelemben véve igen erős katolikus jellegétől, így a közszolgálatba álló protestánsok nem tekinthetnek el attól a tényről, hogy valamilyen szempontból a *Regnum Marianum* szolgálatába is állnak, annak ügyét is elő kell mozdítaniuk.²

2 A szakasz állításainak szakirodalmi alátámasztására lásd Nagy 1900, 296.; Révész 1871b, 214–215.; 220–227.; 257–258.; Bene 2002, 150.; Kovács Á. 2016, 216.; Kovács K. 2021b, 93. A „konfesszionizmus” XIX. századi fogalmára és báró Brukenthal Sámuel 1777-es erdélyi gubernátori instrukciójára vonatkozó elemzéseket lásd Kovács 2018a, 27.; 360–361. A szakasz sűrített definíciós igényből született. Állításai részletesebb kifejtésének külön tanulmányt szentelek az alábbi helyen: Kovács K. 2021c.

Az 1791. évi XXVI. tc. a XVIII. század utolsó harmadában állampolitikai létjogosultságot nyert toleranciagondolatok segítségével „valláspolitikai rendszerváltást” hajtott végre, a korábbiaktól teljesen eltérő minőségben alkotmányos keretek közé helyezve a vallás ügyét. A „vallás ügyéről” szóló törvénycikk ugyanakkor nem ment túl a türelmi politika szintjén, ami főleg a törvény házasságjogi rendelkezéseiben érhető tetten. A katolikus apák esetében alkalmazott porosz út, a protestáns apák esetében alkalmazott erdélyi út semmiképpen nem felelt meg a paritásos viszonzossági jog (*ius reciprocitatis*) követelményeinek, és kimondva ugyan nem, de reálisan mégiscsak továbbvitte, fenntartotta az uralkodó vagy (*prae*)dominans religio képét.³

A gyermek törvényes vallásának megállapítására csak abban az esetben került sor, ha a házasságkötés során az erre jogosított protestáns fél (tehát ekkor még csupán a férj) a katolikus lelkigondozó előtt nem mondott le ünnepélyesen, törvényesen eme jogáról, és nem adott erre vonatkozólag kötelezvényt. Vagyis a különböző intézkedések és megfogalmazások a lelkiismereti erőszak nélküli módon katolikus részre lehetővé tették a protestáns fél reverzálisadását. Az előadottaknak megfelelően az 1790/91-iki törvényhozás több dolgot is tisztázatlanul nyitva hagyott. Nyilvánvaló jogütközést jelentett például, hogy úgy nyilvánította a katolikus vallás üdvözítő tevékenységének szabadságát, hogy egyúttal a nem katolikus (akatolikus) vallásokat is az országosan bevettek közé iktatta. Tóth Zoltán szerint a katolikus vallás szabadságának kinyilvánítása ekkori módon a római katolikus egyház kánonjogilag megalapozott, a keresztény skizmatikusok és megtúrt evangéliumi eretnekek fölött érvényesítendő azon lelkiismereti és testi igényeként magyarázandó, ahol a vegyesházasság lehetősége csakis a „megtérésre nyitott eretnekek” felé adatik, és a vallásukban megmaradó zsidók eleve ki vannak abból zárva. Ezen testi aspirációkból és a velük szembeni ellenállásból eredeztethető a XIX. században a modern polgári átalakulás hátterében alig csillapult szenvedéllyel folyó küzdelem a házasságjog körül.⁴

Az 1864. évi *Quanta cura* kezdetű pápai enciklika mellékletként kibocsátott *Syllabus errorum*, a katolikus papságnak az egyébként a kiegyezéssel ma-

3 Izdenczy 1794, 1 r–v.

4 Tóth 1991, 106–107.

gyarországi hatályát veszített 1855. évi konkordátumhoz való ragaszkodása, az 1868-as közoktatási törvény ellen véghezvitt katolikus papi uszítás, valamint az 1869–70-es I. vatikáni zsinat pápai kinevezettek túlsúlyával meghozott határozatai olyan rossz tapasztalatokat jelentettek Eötvös József báró számára, melyek gyökeres változást indukáltak gondolkodásában a „szabad egyház szabad államban” montalembert-i téziseivel kapcsolatban. Mindezen bajok ellenére sem adta fel azon kanti és hegeli gyökerekre visszamenő tételeit, hogy stabil polgári társadalom [értsd: a történelmi pozitivitáson alapuló, hasznos és szervesült fejlődésű civilizáció] csakis valláserkölcsei alapokra épülhet, vagyis a felekezeti vallásoktatást a közoktatás keretén belül mindenképpen biztosítani kell.⁵ Mivel azonban a kiegyezés (korrupciónak is mondott) rendszeréből adódóan a dualizmust támogató párt választási győzelmét a választók befolyásolása, valamint szavazatvásárlás útján is biztosítani kellett, felértékelődött az apostoli királyi hatalom prezentációs joga és a politikai kegyből kinevezett főpapokkal való, konkrétan pártérdekű közéleti magánkapcsolat-tartás. Az 1869. évi szolgálatokra (közoktatásügyi törvénnyel kapcsolatos pacifikáció, választási segítségnyújtás) válaszul 1870 elején a kultuszminiszter igyekezett a katolikus főpapság felé gesztust gyakorolni. Eötvös a katolikus Alapok és Alapítványok (és velük együtt az állami katolikus iskolák) kormányzatában ki akarta terjeszteni a püspöki kar befolyását. A lépés nyilvánosságra kerülése olyan elemi erejű liberális felháborodást váltott ki, hogy a kultuszminiszternek félreértésre hivatkozva visszakoznia kellett. A kibontakozó szabadelvű ellenakció során szólalt meg a „turini remete” is 1871. január 12-i nyílt levelével. A megszólaláshoz csatlakozó Révész Imre hangjában fenyegető melléköngék is megjelentek. A tiszántúli református püspök szerint a protestánsok napirenden fogják tartani a római katolikus papi javak szekularizációját, valamint tovább feszegetik a katolikus autonómia ügyét.⁶ Ezekről mindössze testvéri szeretetből, a felekezetközi harmonia elősegítése érdekében tudnak elállni akkor, ha a hazafias, jóindulatú és teológiai civódásokkal nem sokat gondoló klérus tisztelettel és kímélettel lesz

5 Halász 1911, 109–114.

6 Jelen tárgyalás keretei között nem térhetünk ki sem a katolikus, sem a protestáns autonómiaértelmezésekre. Ezek újabb feldolgozásaira lásd Sarnyai 2021; Kovács K. 2022.

írántuk. A katolikusok támogassák tehát a kompenzáló államsegély ügyét, hogy a protestánsok akadémiai szintig fejleszthessék saját tudományosságuk és irodalmuk különböző ágait, ingyenes, vagyis tandíj nélküli népiskolákat nyithassanak meg. A katolikus egyházhoz képest szegény protestáns felekezetre ugyanis adott helyzetben fenyegetőleg hat az 1868. évi XXXVIII. törvénycikkbe belefoglalt elv: a kormány által kinevezett tanfelügyelők előtti felelősség elve. Az a veszély fenyeget, hogy a tanfelügyelők a felszerelésileg, személyügyileg és anyagilag nem megfelelően ellátott protestáns iskoláiban teljhatalmat vindikálnak majd maguknak törvényes felhatalmazásukra hivatkozva. E folyamat következtében a gyermekek oktatására és nevelésére nézve csekély dolgokban a tanfelügyelők az egyházközségekkel együtt, a főbb dolgokban azonban náluk nélkül fognak eljárni. Már most is figyelmeztető jel, hogy a magyar királyi válás- és közoktatásügyi miniszter által kiadott *Magyar olvasókönyvek* kötetiben eleve csekély számmal vannak jelen a vallásos tárgyú olvasmányok, de azok sem mutatnak fel egyáltalában semmi keresztény jelleget. E könyvekben Jézus Krisztus neve még csak említésre sem kerül, az apostolokról, reformátorokról egy szó sem esik. E könyvek a zsidó és mohamedán iskolákban minden nehézség nélkül használhatók lennének, de a vallását szerető bármely vallásfelekezetű keresztény ember csak a legmélyebb fájdalommal teheti őket le. Ezzel Eötvös maga töri meg a gyakorlatban az általa vallott valláserkölcs alapú társadalom elvét, hiszen nem engedi, hogy a vallás sóként hassa át az oktatás egészét. Nem eszik külön az ételt, külön a sót. A világosságnak sem csak heti egy-két órán kell világitania, de minden percben és minden tárgy felett.

Révész Imre ezen a helyen revideálja önmagát. Korábban ő is úgy gondolta, hogy az olvasókönyvek ily szerencsétlen szerkesztése és az ezeket létrehozó politikai játék az izraeliták kedvéért történt. Újabbban azonban arról győződött meg teljesen, hogy mindez az uralkodó vallás és az ultramontánok kedvéért történt. Ezeknek ugyanis Jézus Krisztus csak úgy önmagában nem kell; nem kell még az apostolokkal és az első keresztyénekkal együtt sem. Ők ugyanis ezt a társaságot teljességgel nem szeretik. Nekik Jézus a középkori legendákkal, csodákkal, szentekkel, barátokkal, apácákkal, a tridenti és vatikáni zsinatokkal, és csalhatatlan pápával együtt kell csak. Ha tehát ilyen társaság nincs, el kell maradnia magának Krisztusnak és az ő apostolainak is, mert ha csak

ezek lennének felmutatva az olvasókönyvekben, az már csakis a revolutionair protestánsoknak kedvezne. Így találkoznak a végletek. Így lesznek a liberális nihilisták éppen oly ellenségei Krisztusnak, mint a jezsuiták. Az állam ebből a szempontból nem lehet semleges, hiszen csakis a társadalom, így a benne lévő protestánsok által biztosított forrásokból gazdálkodhat. Ha pedig az elemi iskolai olvasó- és kézikönyvek dolgában az állam a protestánsok saját pénzén versenyre kel ellenük, az az, amit magyarul monopóliumnak neveznek. Nem nehéz kitalálni, hogy ez az álliberális semlegességgel párosult *Regnum Marianum* mit végez majd a magyarországi protestantizmusra nézve.⁷

Révész Imre fentebbi 1871-es szövege megalapozta azt a dualizmus kori protestáns publicisztika egészére jellemző vonulatot, miszerint a közjogi magyar *Regnum Marianum* úgy nincs, hogy maradványain és haszonélvezőin keresztül egy színleg szabadelvű, vallássemleges magyar államot is fogságban tart. A katolikusok ellenben a *Regnum Marianum* megtámadásáról értekeztek. Amikor 1889-ben „kisbéri nyilatkozatában” kormánya elkeresztelések elleni rendeletét maga az uralkodó, Ferenc József is védelmébe vette, a katolikus közvélemény felháborodásának Lauran Ágoston adott hangot. A publicista a *Magyar Állam* hasábjain megvető módon értekezett arról, hogy mindössze egy „törpe, de élelmes kisebbség” szokásos érdekérvényesítési módszeréről, az aknamunkáról van szó. A kesztyűt fölvevő, egyébként álnév mögé rejtőző protestáns publicista szerint a „keresztényi” szeretettel ékeskedő papi seregnek az fáj, hogy a protestánsok közt is vannak kimagasló egyének, akik a „*Regnum Marianum*”-ban olyan értelemben befolyásolják az ügyeket, hogy a magyarországi protestantizmusnak a pusztta túlélésén, páriaszerű vergődésen kívül egyéb igényei is lehessenek.⁸

A katolikus szempontoknak 1870-ben, 1874-ben és 1880-ban is sikerült elbuktatniuk a vallás- és polgári házassági törvényjavaslatokat.⁹ Ennek ellenére már Trefort Ágoston kultuszminiszter ellen felmerültek a katolikus sajtóban olyan vádak, hogy szabadkőműves hatásra rejtett katolikusüldözést folytató. 1891

7 Révész 1871b, 356–358.

8 Lax 1889, 442–443.

9 Csorba 1999, 179–180.; Fazekas 2008, 12.

óta voltak napirenden az állam és az egyház elválasztását előrevivő egyházpolitikai törvénycsomag különböző formái.¹⁰ Dr. Imling Konrád, királyi kúriai bíró 1898-ban nagy tekintélyű törvénytárgyalóként, egyenesen kimondva a *Regnum Marianum* szellemében veszte ki annak okait, hogy mi tette szükségessé az 1868. évi LIII. tc. 12. §-ának hatályon kívül helyezését és az 1894. évi XXXII. tc. 1. §-ának megalkotását: „Hogy a gyermekek egy vallásban leendő nevelése iránt megegyezhessenek, eltekintve egyéb okoktól, leginkább azért vált szükségessé, mert az 1894. évi XXXI. t.-c. szerint a házasságkötés keresztények és nem keresztények között is lehetséges lévén, ez, ha a testvérek egy része keresztény, más része nem keresztény vallásban neveltetnék, még többszörösen fokozná azokat a bajokat, a melyek az ugyanazon szülőktől származó gyermekek különböző vallásban neveléséből keletkezni szoktak.” A nyilatkozat névtelenségébe burkolózó protestáns bírálója föltette, hogy az élelátású magyarázó valóban a leghathatósabb momentumot emelte ki, és így a fenti szavakat úgy vehetjük, mint ami katolikus szempontból a törvény létrejöttének legsarkalatosabb (s így döntő jelentőségű) indoka volt. Ez pedig: a keresztény és nem keresztény felek házasságának lehetővé tétele azt a szükséghelyzetet eredményezte, hogy a szülők gyermekeinek vallására vonatkozó, a keresztény felekezetek házasságai körében alku tárgyává tett egyezséglehetőséget előbbi házasságokra is ki kellett terjeszteni. A kötendő egyezségeken ugyanakkor nem lesz köszönet. Ugyanis jogukban van egyezséget kötni a nem keresztény fél (zsidó apa vagy anya) válása javára is. Imling szerint igaz ugyan, hogy ez töről metszett liberalizmus, de nem könnyű eldönteni, hogy vajon keresztény állampolitika-e, vagy immár nem keresztény politika. Sőt a királyi kúriai bíró szerint az a kérdés is előtérbe tolakszik, hogy: magyár állampolitika-e ez, vagy zsidó?

A protestáns válaszadónak az volt a baja ezzel a „töről metszett liberalizmussal”, hogy a valódi liberalizmus nem öncélú vezércsillag lenne. Egy ilyen politikai ideológia ugyanis a haladás vezére szeretne lenni, a haladás elvének szolgálatában leli ismérveit és törvényes útlevelét. Márpedig az 1894/95-iki egyházpolitikai törvények „liberalizmusának” van egy kicsike sebezhető olda-

10 Lásd részletesen Schwarczwölder 2021, 188–212.

la, egy kis achillesi sarka. Hogy tünde lidércfény, ami kincset ígér, de csapdába csal. Haladást jelez, csakhogy kissé retrográd irányban, kelet (értsd a pogromos cári Oroszország) felé, a nem igazi keresztény érdek hazája felé. Lám, pedig az egyházpolitikában eleinte sokszor hangzott föl a nyugati keresztény államok példaadása és biztos irányú politikája.¹¹

A budai Gellért-hegy demilitarizálási folyamata nyomán merült fel 1893-ban az a terv, hogy a pesti Újépület, a Károly-, a József- és Flórián-laktanyákat, valamint a Gellért-hegyi erődöt Budapest székesfőváros részére értékesítsenek. A millennium közeledtére a *Magyar Állam* – egy buzgó olvasója hatására – akciót indított, hogy az esetleg szabaddá váló területen építsenek templomot Szent István tiszteletére. A terv kivitelezéséhez azonban maga az említett újság is kevés reményt fűzött. Az ultramontán (klerikális, Róma-hű) sajtóorgánum keserű, lemondó és őszinte vallomása szerint „Magyarország ma is katolikus ország ugyan, azonban – fájdalom – nem a katolikusoké, hanem a protestánsoké, zsidóké és a szabadkőműveseké. Ezek uralkodnak ma Szent István birodalmában, a *Regnum Marianum*ban s a katolikusok mindenben hátranyomatnak. S habár tudjuk és meg vagyunk győződve, hogy kath. honfitársaink örömmel járulnának hozzá a Szent István temploma költségeihez, a zsidók, a szabadkőművesek, sőt a magukat egyedül magyar hazafiaknak valló protestánsok is kézzel-lábbal tiltakoznának ez ellen s a mint ismerjük őket, készebbek egy gellérthegyi korcsma, mint egy Szent István templomának létesítésére adakozni.”

A *Debreczeni Protestáns Lap*ban azonban élcelődni kezdtek „a szegény elnyomott katolikusokon”, különösen pedig a „legelnyomottabb katolikus papságon”. Még náluk is jobban sajnálták volna magát az államalapító magyar királyt abban az esetben, ha a *Magyar Állam* tanácsa elfogadásra talált volna. Köztudomású ugyanis – úgymond –, hogy arra a helyre templomot kizárólag nyugati fronttal lehet építeni. Így akarnak a katolikusok „arra a tájra néz[ni], a honnan a magyarok ezer év előtt mai hazájokba jöttek”?! Ahogy a protestánsok elnézik, tényleg elég már a korcsmák száma arra, hogy az arra hivatott elméket búsító

11 Határszéli 1898, 583–585.

mámorba ringassa, így a maguk részéről el is állnának az újabb kocsmalapítás támogatásától!¹²

Az 1896-os, a dualizmus kori mértékek szerint is elképesztő visszaélés-sorozattal kísért választásokon már részt vett az a (Katolikus) Néppárt is, amely a katolikus közvélemény köreiből már korábban is élő „szabadkőműves összeesküvés” tézist újult erővel kürtölte világgá.¹³ Ekkor azonban már a katolikus tábor is megosztott volt a fő csapásirány vitelét illetően. Zichy János gróf az országgyűlés 1900. április 2-i ülésén csatlakozott Zelenka Pál tiszai evangélikus püspök azon kijelentéséhez, hogy a papság számának csökkenésében nemcsak nagy felekezeti, de egy nagy nemzeti veszedelem is rejlik. Zichy szerint tiszteletére válik a protestánsoknak, hogy a nagy bajt észrevették, okait kutatták, és most már gondoskodni akarnak az orvosszerekről a gyógyítására.¹⁴ Prohászka Ottokár szerint a kálvinistaság tisztviselői térfoglalásán keresztül, valamikori színekatolikus városokban jöttek létre azok a 30-40 egyházfenntartóból álló (tehát életképtelen, missziói) egyházközségek, melyek a magyar állam felé jövedelempótló kongruigényt közvetítettek.¹⁵ Az 1900–1901-es keresztbotrány (ellenkező oldali kifejezéssel élve „kereszthecc”) fejleményei¹⁶ tovább katalizálták azt a folyamatot, melynek során a politikai közérdeklődés tematikája kezdett átstrukturálódni. A korábbi 48-as–67-es (közjogi) ellentétet lassan kezdte valami más felülírni. Hogy mi, annak leírására nem elég szabatosak a kategóriáink. Sem az, hogy mindez konzervatív-progresszívista, sem az, hogy keresztény-(baloldali) liberális szembenállás lett volna. A kialakuló kontroverzia lényege az lett, hogy a politizáló magyar társadalom egyik fele a magyar állam keresztény [értsd: katolikus] jellegét megtörő zsidó-liberális-protestáns-szabadkőműves-szociáldemokrata összeesküvéstől, a másik ellenkezőleg, a társadalmi szabadságot és egyenjogúságot megtörő „fekete [értsd: ultramontán, papi] reakció” erősödésétől félt. A keresztény mint katolikus; a nem kizárólagosan katolikus jellegű keresztény; valamint a laikus, felekezeten kívüli állam körüli harcok a dualizmus korában leginkább Szent István napja hivatalos

12 Baczoni [?] 1893, 210.

13 Bertényi 2016, 326–327.

14 KN 1896. XXVIII. 262.

15 Prohászka 1901/1929, 174.

16 Lásd alább.

állami ünnepé nyilvánítása körül törtek ki. Nem hallgathatjuk el, hogy a Szent István-nap állami ünnepé nyilvánításának gondolata körül hevesen fel-fellobbanó kampányok (1884, 1897–1899, 1901–1902, 1917) nem választhatók el az antiszemita közhangulat akkori hullámhegyeitől sem. A Szent István-nap állami ünnepé nyilvánításának törekvései mellett válik érthetővé, hogy a református gimnáziumokban az addigra már általánosan elterjedt 48-as emlékűnnepélyek megtartását formálisan is elrendelték. Ennek ellenében vetette fel Rácz Károly szapáryfalvi lelkész, a délvidéki református ébredés jellegzetes alakja, hogy az igehirdetés tisztasága érdekében istentisztelet formájában *semmiféle* világi emlékűnnepély ne szerepeljen.¹⁷ Ez a követelés egyértelműen beilleszthető a Ravasz László által leírt, 1860-as évektől ciklikusan megerősödő, református antiklerikalizmussal párosult antiliberalizmus hangjai közé, aminek sajátos ellenpólusa lett az 1890-es évektől a nemzeti eszmét magába olvasztó kuruc katolikuság.

A katolikus-protestáns felekezeti vitát ezen a ponton le kell választanunk a szekuláris vitáról. Míg ugyanis az ország szekularizálódó része egyre inkább vallástalan (a szavak szintjén „felekezetsemleges” és az „egyházaktól elválasztott”) államot kívánt, a protestáns közvélemény számára nem volt idegen az állam-egyház szétválasztás azon barátságos modellje, ahol az egyházaktól elválasztott működésű állam egy igencsak markánsan keresztyén társadalom érdekei szerint fejt ki politikai befolyását. A katolikus-protestáns felekezeti vita lényegévé tehát az vált, hogyan lehet alkalmassá tenni a Szent István-napot a nemzeti egység kifejezésére, hogy az ne egy katolikus hitéleti-társadalmi offenzíva részeként artikulálódhasson az – erre az ellenreformációs időszak rossz tapasztalatai nyomán rendkívül érzékennyé vált – protestáns közvélemény előtt, és levethesse azt a kizárólagos jelleget, miszerint egy katolikus szent ünnepeként kell rá tekinteni, hogy így a valódi nemzeti összetartozás szimbólumává válhasson. Érdekes ugyanis, hogy Szent István személyével szemben a protestánsok korántsem voltak olyan elutasítóak, mint a katolikus szentkultuszban formált ünneplésével szemben, hiszen a protestánsok úgy tartották magukat a középkori katolicizmus pozitív (ágostoni) hagyományai folytatóinak (szemben

17 Bíró–Szilágyi 1949, 393.

a negatív tendenciákat kanonizáló tridentinus vagy barokk katolicizmussal), hogy tisztában voltak vele, hogy a magyarországi reformáció kibontakozásának is azáltal adódott meg a történelmi esélye, hogy Szent István a nyugati kereszténység mellett kötelezte el magát.¹⁸

A protestáns, zsidó, liberális és nemzetiségi tiltakozások botrányai oda vezettek, hogy érvényes 1891-es képviselőházi határozat ellenére mindössze uralkodói rendeletként került sor a Szent István-nap munkaszüneti nappá nyilvánítására. Ez nem volt kevés, hiszen a köztisztviselők számára elvárássá tette a katolikus ünnepi alkalmakon való demonstratív megjelenést, a közalkalmazottak és az ipari munkások szabadnapját pedig mindeneknek (még a református jellegű városi törvényhatóságoknak, községtanácsoknak és a zsidó munkaadóknak is) respektálniuk kellett. Szent István napja mégsem kapta meg azt a törvényes bevételt, amit a katolikus társadalom elvárt volna a legnagyobb magyar szent, az országot kereszténységre térítő, államalapító király iránti tisztelet szempontjából, nemzeti törvényhozási aktus formájában. A református közvélemény 1892-ben meglepetéssel kezdte érzékelni, hogy a római katolikus főpapság kezdi magáévá tenni a korábban csak rá jellemző hazafias beszédmodot. Ennek egyik csúcspontja Vaszary Kolos esztergomi érsek-hercegprímás millenniumi Szent István-napi prédikációjának zárómondata, a „[k]ard szerezte, de a kereszt tartotta meg a hazát”. A református belmisszió atyja, Szabó Aladár (1862–1944) ennek nyomán azon meggyőződésének adott hangot, hogy igen, de nem a katolikus főpapság gyémántos keresztje, hanem a megfeszített és feltámadott Jézus Krisztus egyszerű fakeesztje. Szabó sajátos új hangként pendítette meg, hogy a katolikusok igazabbak a protestánsoknál, mivel előbbiek a holt Szent Jobbot valódi tiszteletben részesítik, míg utóbbiaknak nem kell a valóban élő és áldó krisztusi jobb.¹⁹ Egyébként pedig nem az a baj, hogy protestáns vallású főtisztviselők (Bánffy Dezső miniszterelnök mellett több más református országnagy is) vettek részt a május 3-i *Te Deum*on vagy a Szent István-napi katolikus misén, hanem hogy a nevezett időszakban saját fővárosi templomaiknak még csak tájára sem mentek.²⁰

18 Kovács K. 2018b.

19 Szabó 1896b, 545–546.

20 Szabó 1896a, 529–530.

1898-ban kultuszminiszteri rendelet kívánta előírni a Szent István-nap megünneplését az oktatásügy mindennemű intézményeiben. Az ez ellen benyújtott nyilvános protestáns tiltakozásokat a katolikus publicisztika azzal kívánta lecsiszolni, hogy Szent István napját minden igaz magyar embernek meg kellene ünnepelnie. Ugyan utóbbi tétellel még a legszigorúbb debreceni kálvinisták is egyetértettek, tették ezt azzal a kitételrel, hogy autonómiájuk tisztelete az 1749. évi IL. tc. azon rendelkezését is magában foglalja, hogy az egyenlő számban választott katolikus és protestáns koronaörök közül az utóbbiak esküformulájában a szentekről említés se tétessék. Amíg viszont ez az ünnepelés hivatalnokok, katonák és iskolás növendékek katolikus misékre történő külsődleges kihajtásából fog állni, addig ők kénytelenek ezt az ünnepet kizárólag szívükben, belsőleg megülni. A jó katolikus Wlassics Gyulának pedig nem elsősorban attól kellene félnie, hogy lehet majd valamikor egy protestáns kultuszminiszter, aki október 31-ét is iskolai ünnepnappá kívánná tenni, hanem hogy olyan személy is ülhet majdan a székébe, aki magát Istent kívánja detronizálni, és ünnepet kreál az észnek, amint az egyszor már megtörtént a francia forradalom időszakában.²¹

A katolikus közvélemény előtt Prohászka Ottokár hívta fel arra a tényre is először a figyelmet, hogy a magyar szabadelvűség (nemzeti liberalizmus) nem valós befolyás, hanem taktika révén bírja politikai súlyát. Ha ennek a taktikának álságos mozgatóit az öntudatosabbá váló katolikuság átlátja, éppen ideológiai alapon lesz képes lebontani egy agyaglábakon álló rendszernek a tartópilléreit. Egyik 1899-es publicisztikájában például a korrupciós jellegűnek tekintett Tisza-rendszer egyik legveszélyesebb jelenségének látta, hogy liberalizmusa világnézet (értsd: ideológia) helyett pusztán taktikává silányodott, ahol a szavak elvesztették igazi jelentésüket. Ez pedig lehetőséget adott a hatalom birtokosainak, hogy a modernség és/vagy katolicizmus között vergődő emberek elé egy olyan torz perspektívájú látásmódot állítsanak, ahol a fennálló magyarországi szabadelvűség még mindig a kisebbik rossznak tűnt. „[Ha] liberalizmusnak mondják azt, hogy »éljen az új«, [...] a jobbágyság felszabadítását; [...] a polgárok egyenjogúsítását, a parlamenti alkotmányt, ellenben konzervativizmusnak

21 Erőss 1899, 15–18.

[...] az angol zsarnok törvényhozást a katolikus egyház ellen, az írek kiirtását, [...] Bismarck kultúrkampfos politikáját; szent Isten, ki ne akarna ilyen liberalizmust, s ki nem gyűlöl ily konzervativizmust?” Pedig jó pénzen sem lehetne olyat találni, aki a jobbágyfelszabadítás előtti status quo antét szeretné visszaállítani – szúrja közbe Prohászka, érzékeltetve ezzel, hogy a magyarországi liberalizmus régen meghaladott történeti érdemét váltja az események után több mint fél évszázaddal is politikai aprópénzre.²²

Az esztergomi szeminárium akkori spirituálisa soraival visszautal Tisza István első jelentősebb egyházpolitikai megszólalására, 1892. május 27-i képviselőházi beszédére is. A későbbi miniszterelnök akkor – látszólag békülékeny szavakba csomagolva – igen kemény fenyegetéseket fogalmazott meg. Szavainak burkolt üzenete az volt, hogy Magyarországon a vallástalan, sőt vallásellenes liberalizmus megerősödését és a liberális katolicizmusnak az ateista liberalizmus és a reakciós (vagyis ultramontán) katolicizmus malomkövei közötti felmorzsolódását csak úgy lehet megakadályozni, ha a katolikus felső klérus 1790 óta gyakorolt történeti bölcsessége szerint nem borítja fel a fennálló alkotmányos helyzetet fanatizált tömegmozgalom szervezése által, és tevékenyen részt vesz a nemzet előtt álló kulturális feladatok megoldásában. Prohászka támadásának éle a liberalizmus ellen irányul, ugyanakkor elismeri a liberalizmus bizonyos értékeit (de nem alapvető ideológiai hozzáállását) a modern kultúra és társadalom integráns részének. Implicite azt is kifejti ezen gondolataival, hogy a társadalomban uralkodó „vesszen a régi” gondolkodásmódja miatt a katolikus egyháziaknak több kímélettel és megértéssel kellene viseltetniük a (valódi) protestánsok vallási érzékenysége iránt.²³

Erőss Lajos 1900-ban az 1894/95-iki egyházpolitikai csomag óta eltelt időszak negatív fejleményei feletti csalódottságának adott hangot. Az akkor már debreceni teológiai akadémiai tanár (1908-tól egyébként tiszántúli református püspök) gyakorlati lelkipásztori szolgálata 15 évvel azelőtti kezdetétől fogva szóval és tollal, saját egyháza keretein belül is folyamatosan küzdött a túlzásba vitt vagy vinni szándékolt felekezeti szeparatizmus ellen. A prozelita-fogdosást

22 Prohászka 1899/1929, 117–118.

23 KN 1892. III. 383–384.

protestáns lelkipásztorhoz nem illő, hitvány lelki gyepmesterkedésnek tartotta. Nyílt igazság, hogy – egyes fehér holló számban menő túlzóktól eltekintve – így jár el a református lelkészi státus minden igaz híve. S mi az eredmény?! Az, hogy most a tüzet gyújtogatók kiáltanak tüzet. A „kerítésen belül levők” (értsd: birtokosok, jogőrzők, itt: uszupánsok) beszélnek a közeli veszély érzetéről. Ugron Gábor egy szuszra hirdet harcot, és prédikál egyetértést. A katolikus vallású függetlenségi politikus nyomán állnak elő mind a katolikus hírlapírók. „Baj van! Tűz van! Tollra, fegyverre; jönnek a tatárok ... akarjuk mondani a protestánsok; mentsük meg a »*Regnum Marianumot*«!!!”

Ha annyira szomorú dolgokról nem volna itt szó, kacagnunk kellene – véli Erőss –, mert a szemek e kétségbeesett vad szikrázása igazán mulatságos látvány. A református teológus szerint nem azok a protestánsok fenyegetik Magyarországon a katolicizmust, akik türelmességükből és tisztességérzetükből kifolyólag az egyházpolitikai törvények életbe lépte óta úgyszólván védtelenül ki vannak szolgáltatva a klerikális ultramontanizmus kielégíthetetlen falánkságának. A protestánsok szegények, koldusok, kiknek összes vagyona sem ér fel azokkal az adókkal, melyeket a klérus azon óriási javadalmak után fizet, melyeket az Isten kegyelméből, meg az államhatalom jóvoltából ma is élvez. S ugyanilyen juttatásokban rajtuk kívül még rendre oláh, szerb és rutén főpapok részesülhettek és részesülnek. A protestantizmus éppen csak képviselve van abban a Felsőházban, ahol a katolikus főpapság köztudomás szerint „in camera caritatis” működik együtt az oláh, az unitus, a szerb, valamint a rutén klérussal. Ez a klerikális egységfront súlyánál fogva nagy szereppel, szinte vétőjoggal rendelkezik a törvényhozás akarataival szemben.²⁴

Utóbbi megállapítással a debreceni teológiai akadémiai tanár arra utal vissza, hogy Szilágyi Dezső akkori igazságügy-miniszter az egyházpolitikai törvénycsomag ügyét csak úgy juttathatta diadalra, hogy remek beszédekben adta tanúbizonyságát annak, hogy például a görögkeleti egyház kánonjogában sok oláh püspöknél járatosabb. Azt természetesen 1900-ban nem hangsúlyozta, hogy az 1899-es Szent István-nap iskolai megünneplésével kapcsolatos rende-

24 Erőss 1900, 230.

letterv elleni tiltakozás éppen a reformátusokat hozta a nemzetiségi egyházakkal közös platformra.²⁵

Ilyen előzmények után tört ki 1900. május 27-én vasárnap a dualizmus időszakának egyik legnagyobb botránya. A Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem új, központi épületében ismeretlen tettesek letördelték a lépcsőfordulóban elhelyezett, gipszből készült magyar címerekről a keresztet. A keresztbotrány kirobbanása után a *Magyar Zsidó Szemle* egy építészeti gondatlanságon alapuló provokációt, a „bárány és a farkas meséjét” látta a történetekben, az *Egyenlőség* 1900. december 2-i száma pedig egyenesen a viszontkerülő provokáció útjára tévedt, amikor Molnár János apátplébánosnak azt ajánlgatta, hogy törjön össze egy Dávid-csillagot zsidó szemek láttára, és dobja darabjait a szemétre. A zsidóság nem fog megharagudni a kereszttel egyenértékű szimbóluma meggyalázásáért, „[...] pedig be a kezére koppintanánk, ha azt látnók például, hogy tiszteletlenül nyúl a Tórához”. A magyar zsidó neológia előbbi lapja 1901 elején arról írt, hogy a „jámbor” ifjak egyetemi keresztkifüggesztési akciója a néppárt által előre bejelentett puccs volt. Vele a klerikalizmus nagy tromfot akart kiadni, hogy az akatolikusok (értsd: protestánsok) és a papi járomtól iszonyodó katolikusok hatalmába kerítéséhez egy lépést tegyen előre. A zsidógyűlölet szellője – úgymond – némely honfit is megfoszt a józan esztől. Az új keresztügy újabb jele annak, hogy a nagyurak semmi eszköztől sem riadnak vissza, hogy a hatalmat kezükbe kerítsék. A kereszt jegyében győzni remélnek. Először a zsidó felett. Ha a jogegyenlőség vallási tekintetben ki lesz kezdve, száz okot találnak arra, hogy csak egy vallás uralkodjék. A többi aztán már magától jön, amint a hazai történet mutatja. Csak a kezdet nehéz.²⁶

A kereszt teológiájának korabeli erősödése elméletileg a katolikusok malmára hajthatta volna a vizet. Bartha Miklós 1901. március 20-án ezeket a sorokat vetette papírra: „Bajos volna megérteni, hogy a keresztény Magyarországon [...] miért legyen éppen a keresztény felfogás a pörvesztes.” Az ismert református publicista mellé több más ember is odaállt a felekezetéből, akik közül a legmagasabb egyházkormányzati posztra később a dunamelléki egyházkerületi

25 Vö. Eröss, 1899, 16.

26 Ligeti 2018, 15–16.; 21–23.

lelkészi főjegyzőségre (ilyen minőségében püspökhelyettségére) jutott Kovács J. István volt. Az ellenreformációs érzékenység jól felébresztett hangulatában ugyanakkor a magyarországi protestánsok döntő többsége elítélte a keresztmozgalmat, és a liberális állam mellett tette le a garast. Így viszont a katolikusok látták beigazolva Prohászka Ottokár azon megállapítását, miszerint a reformált egyházak katolikusellenes hadjáratok során „nincsenek tekintettel fennen hirdetett humanizmusukra és toleranciájukra”, és hogy önérdékből képesek olyan kereszténység ellen való áramlattal is összefogni, amelyik képes a haza, a nemzet „kicsinyes” (értsd: világpolgár humanistához nem méltó) fogalmait kiirtani, a vallást az emberi butaság és korlátoltság „egyik megnyilatkozásának” nevezni, és ezen az alapon „a keresztet is kitép[ni] szívéből”. A kölcsönösen felfokozott érzelmi hangulatban a tényleges társadalmi egységérzés szenvedte el a legnagyobb kárt. Az 1901/1902. évi műegyetemi rektori megnyitóbeszéd meglepetéssel vegyes megdöbbenéssel konstataulta, hogy a lefolyt tanévben az ifjúság szabadelvű és nemzeti párt címmel két, ellenséges táborban kezdett gyülekezni, és reményét fejezte ki a tekintetben, hogy a jövőben megtalálják azt az egymás iránti tisztelettel és becsüléssel kikövezett utat, mely a közös érdekek egyesült erővel való intézéséhez vezet. Ligeti Dávid teljesen helytálló konklúziója szerint: „A keresztmozgalom egyik legsúlyosabb tanúsága az volt, hogy a polarizálódó magyar értelmiség számára nyilvánvalóvá vált: mindkét fél súlyosan érzéketlen a másik problémái iránt.”²⁷

Végső soron a protestánsok (és főleg a reformátusok) a demokratikus és a nemzeti irány elkülönülésében tragédiát láttak: a reformkor eszméjének, a „Haza és haladás” egységének felbomlását. A kor dilemmáját és a protestantizmus küldetésstudatát világítják meg Gergely György 1913-as levelének Baltazár Dezső tiszántúli püspökhöz intézett szavai: „Azt hiszem nemzetünk rettenetes hánykódásait, kínos szétmorzsolódását éppen az szüntethetné meg, ha mi magyar protestánsok s ebben elsősorban reformátusok a küzdő vonalba állnánk, egységesen – nyíltan vállalván a nemzeti és demokratikus irány egyesítésének (látszólag ellentétes erőknek) – vezető munkásságát. Mi haladók lennénk és

27 Ligeti 2018, 24–26.

mégis nacionalisták, nacionalisták és mégis liberálisok, liberálisok, de nem materialista istentagadók, de nem zsidók, mi keresztyének, de nem antiszemiták, antiklerikálisok, de nem egyházrombolók, demokraták, de nem úrgyűlölők, szociális érzésűek, de nem forradalmi nemzetközi szocialisták.”²⁸

A felekezeti viták súlypontja protestáns részről a századforduló után arra a kérdésre koncentrálódott, hogy milyen valódi katolikus gesztuspolitika tudná lebontani a hagyományos protestáns sérelmi politikát. Ahogy tehát a katolikus szerzők *Regnum Marianumot* követeltek, a protestánsok az 1848. évi XX. tc. alapkritériumát, a bevett vallások teljes egyenlőségének és viszonyosságának törvényes bevezetését szegezték vele szembe. Ebben az összefüggésben vált 1903 fontos korszakhatárrá. Az 1890-ben megalakult Magyarországi Szociáldemokrata Párt, mely a kialakuló szakszervezeti hálóra építve, a többi, klubszerűen működő pártformációval ellentétben már alkalmazta a modern tömegpolitizálás kellékeit, ekkor fogadta el hivatalos programját. Ez egy meglehetősen mechanikus, materialista marxizmus volt, amelynek ateizmusa taszította a még mindig vallásosnak (nem nyíltan istentagadónak) számító magyar átlagnépességet. Arról nem is beszélve, hogy internacionalizmusa semmit nem tudott kezdeni a körülötte uralkodó hazafias szemléletmóddal. A nyugati tendenciák alapján azonban tudni lehetett, hogy a modern városiasodással, a társadalmi szellem növekvő szekularizációjával és a választójog kiterjesztésével a szociáldemokrácia előbb-utóbb társadalmi meghatározó erővé fog előlépni. Ettől kezdve tehát a protestáns közvélemény fontos érvévé, hivatkozási alapjává vált, hogy ha a katolicizmus nem hajlandó a felekezeti kérdés becsületes megoldására, majd megoldja azt a szociáldemokrácia azon a módon, amelynek sem a katolikusok, sem a protestánsok nem fognak örülni: a Nyugaton (főleg Franciaországban) napirendre kerülő radikális szeparáció útján. Hamar István a protestáns oldalról ultramontánként (Róma-hűként), katolikus oldalról elvtelen megalkuvóként kárhoztatott Apponyi Albert kultuszminiszterségének alábbi lépéseit tekintette a *Regnum Marianum* felé vezető útnak: (1) a római katolikus autonómia megalkotásával az állami eredetű katolikus vagyon egy-

28 Idézi Baráth 2014, 53–54.

szerű, felekezeti, magánjogi természetű vagyonná alakul, és kivonják a közvetlen állami felügyelet kereteiből. Márpedig a pesti református teológiai tanár szerint, eltekintve a katolikus nagyjavadalmasok közismert nagy lábón élésétől, pénzpocsékolásától, nepotizmusától, szakszerűtlen gazdálkodásától, ha ekkora méretű vagyont korlátozás nélkül a megosztó, felekezetieskedő római katolikus revival (sic!) szolgálatába állítanának, az önmagában is a lehető legélesebb módon bomlasztaná föl a felekezeti békességet. (2) A római katolikus lelkészi kongruának (egyházi álláshoz méltó jövedelem biztosításának) államsegéllyel való rendezése. Történik mindez úgy, hogy korábban maga Apponyi Albert gróf kultuszminiszter is elég gazdagnak tartotta a római katolikus egyházat ahhoz, hogy kongruáját maga rendezze, valamint az 1548. évi VI. és XII. törvény-cikkek is egyenesen a nagyjavadalmasok kötelességévé tették a papok, tanítók eltartását, iskolák állítását. Ehhez képest az elkészült kultuszminisztériumi tervezet mindössze évi 900 000 koronát hárítana rájuk a 2 700 000 koronára becsült szükségletekből, a többi pedig a vallásalap jövedelmeiből és az állampénztárból fedeznék. (3) Az 1907. évi XXVII. törvénycikkbe beiktatott, valamint a törvény végrehajtására vonatkozó rendelet 50. §-ának 11. pontjában biztosított, a szerzetes tanítókra és tanítónőkre vonatkozó kivételes rendelkezések nyomán a római katolikusok már az állami katolikus gimnáziumokat is magukban foglaló saját Iskolaegyesület alapításába kezdtek. (4) A római katolikusok saját Sajtóegyesület szervezésébe is belekezdtek; ennek célja, hogy a magyarországi katolikus napi és időszakos sajtónak, valamint a megfelelő irányú irodalomnak föllendülését, versenyképességét s a legszélesebb körben elterjedését hathatósan előmozdítsa, hogy olyan központi sajtóirodát létesítsen, amely a külföldi sajtótudósítás szervezésére sajtótudósítót adjon ki, az újságírópályára hivatást érző fiatal embereknek külföldi katolikus nagylapokhoz való kiküldését anyagiilag és erkölcsileg támogassa, azzal a kötelezettséggel, hogy ott modern és szakavatott újságírókká képezzék ki magukat és visszatérvén, a magyar katolikus sajtó szolgálatába álljanak. Az egyesület tagjai ezen célok támogatására évi két koronás (sic!) tagdíjat fizetnének.²⁹ (5) Később merült fel a Mária Terézia-fé-

29 Hamar 1907, 625–627.

le egyetemi alap kiigénylése, melynek segítségével, tevélegesen nagyjavadalmas anyagi és ingatlantámogatás mellett önálló katolikus egyetem létrehozása is elképzelhető lenne.³⁰

1848-ban tehát kimondatott, 1868-ban pedig újra deklaráltatott a vallás-egyenlőségen és viszonyosságon alapuló alkotmányos egyházpolitika szükségessége. Ehhez képest Zsilinszky Mihály 1907-ben a katolikus vallás államegyházi jellegének még mindig élő alábbi maradványait szedte össze: (1) A legfelsőbb szintű katolikus lelkészképzés (a protestánsal ellentétben) az állami egyetemi élet része. (2) A katolikus tábori lelkészet magasabb dotációt élvez, mint a protestáns. A katolikus tábori püspökség a militáris rangrendből adódóan felsőbbrendű-felügyeleti jogot élvez, ezt pedig a tábori püspökség híján a protestáns katonai lelkészek felett is gyakorolhatja. (3) Meggyökerezni kezd az a tradíció, hogy protestáns egyén kultuszminiszter nem lehet, mint ahogy még soha nem is volt. (4) Az állam és kormánya hivatalosan csak egy vallásos kultuszt, a római katolikus ismeri el és gyakorolja. Ez mutatkozik egyrészt hivatalos állami ünnepek katolikus istentisztelet formájában történő megünneplésében, valamint a katolikus főbb ünnepnapok állami szünnapjellegében, és az ezeken való nem magánemberi-hívői, hanem hivatalos-állami jelenlétben. (5) Az új és még be nem fogadott katolikus szerzetesrendeknek és kongregációknak a magyar törvényekkel ellentétben álló módon mindenhol szabad a megtelepedése. (6) Az állami és törvényhatósági kórházakban szinte kizárólagos módon katolikus apácarendieket alkalmaznak ápolónóként.³¹

A Nagy Háború előtt ezen sérelmek egy pontján mutatkozott némi előrelépés: 1914-ben a pozsonyi Erzsébet Királyné Tudományegyetem részeként Evangélikus, a debreceni belül pedig Református Teológiai Fakultás alakulhatott meg. A Nagy Háború alatt a protestáns diakonisszaegyletek diakonisszáit sem zárták ki az állami finanszírozású helyekről, de ez az értékvesztő finanszírozás miatt akkor már inkább terhet, mint előnyt jelentett. IV. Károly trónra lépésekor, nem vállalva a megalázó protokolláris helyzetet, a protestáns püspökök palást és Luther-köntös nélkül, polgári ruhában, magánemberként vettek részt a

30 Csibi 2015, 253–278.

31 Zsilinszky 1907, 731.

koronázáson. A hivatalos – de a protestánsok számára korántsem kielégítő – indoklás szerint a nem katolikus felekezetek megfelelő képviselője biztosítva volt azáltal, hogy egy katolikus szertartás során egy református miniszterelnök is az esztergomi érsek-hercegprímással egyenrangú személyként vett részt a Szent Korona uralkodói főre helyezésében. Ez a kérdés ellenkező előjellel a katolikus oldalon is gondot okozott. Ott viszont Csernoch János ezt a problémát kánonjogi véleményével kezelte. 1916-ban a kormányzat a drágaság ellensúlyozására püspöki kongruaként 300 holdas középirtokot utalt ki a két nagy református egyházkerület, a dunamelléki és a tiszántúli püspökeinek. 1917-ben egyfajta előzetes veszélyelhárításként az ismét kultuszminiszteri székbe ülő Apponyi Albert kísérletet tett a katolikus autonómia fenti kondíciók melletti létrehozására. Hogy párhuzamosan a protestánsokat is megbékítse, javaslatot tett egy egymilliárd koronát kitevő a protestáns autonómiák rendelkezésére bocsátandó protestáns alap létrehozására is, ennek összegét pedig a felmerülő igények nyomán kénytelen volt a duplájára emelni. Természetesen a háborús kimerülés akkori állapotában ennek megvalósítására sem idő, sem erőforrás nem volt már. A háború természetesen gyökeresen átalakította az egyházi vagyoni viszonyokat. A hazafias alapon hadikölcsönbe fektetett pénztőkék az állami összeomlással, majd a korona hiperinflációjával szinte teljesen elúsztak, a birtokjövendelmek a pénzügyi rekonstrukcióig átmenetileg felértékelődtek.³²

Összességében elmondhatjuk, hogy a háborús erőfeszítések és próbatételek a katolikus-protestáns felekezeti vitákat sikerrel nyomták a felszín alá, hogy azután 1918–19 káoszának szimbolikus éve és a Trianonnal tetőződő nemzeti megaláztatás újult erővel lökje a felekezeti kérdést felszínre. Bangha Béla prófétaaként tekintett fiatalkori önmagára, a századelő katolikus reneszánszának szárnyát próbálgató publicistájára. Vitatható tézise szerint a római katolikus papság mindig hivatása magaslatán állt. A vele szemben álló protestáns sajtó azt sérelmezte, hogy a „katolikus kurzussajtó” (vagyis a Katolikus Sajtóvállalat) termékei gyakran vidéki lapocskák híreit ellenőrzés nélkül átvéve végeztek megosztó protestánsellenes uszítást. Ezen értékelésen annyit mindenképpen

32 Lendvai 1988, 36–37.; Baráth 2014, 116–118.; Anka 2018, 29.

finomítanunk kell, hogy Bangha már *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című művében igyekezett megkülönböztetni a jó és a rossz protestánsokat. Arra persze kevés szót kell vesztegetnünk, hogy ez a megkülönböztetés semmi tekintettel nem volt a protestánsok saját belső értékítéleteire, hanem olyan önkényes és saját érdekű kategorizálás eredménye volt, ahol a jó protestánsok tulajdonképpen látens katolikusoknak számítottak, vagy legalábbis olyanoknak, akik a katolicizmus erkölcsi fölényét és politikai vezető szerepét nemzeti szempontok szerint is üdvözlötték.³³

Hasonló kategorizálást vezetett be Zadravecz István is „új Kapisztrán” és „új Hunyadi” tézisével, aki bizonyos megnyilatkozásai és gesztusai révén Horthy Miklós fővezért, majd kormányzót is a „jó protestánsok” közé sorolta. A kormányzó felkérésére Csernoch János hercegprímás által Rómába felterjesztett és 1920. augusztus 24-én a szegedi alsóvárosi ferences templomban felszentelt Zadravecz a „Pro Regno Mariano” szavakat választotta püspöki jelmondatául. Bár 1923-ban sor került a protestánsok régi sérelmének orvoslására, a protestáns tábori püspökség felállítására is, éppen Zadravecz bizonyos, nem kellően politikus megnyilatkozásai bizonyultak tökéletesen alkalmasnak arra, hogy a protestáns sajtó újra és újra szétkürtölhesse őket a felekezeti lenézés és megosztás nyilvánvaló „bűnjeleiként”.³⁴

A fentebbiek tükrében egyáltalán nem volt véletlen, hogy a *Lelkészegyesület* című lap vezérpublicistája már 1919 szeptemberében, a román megszállás alatt nyögő Debrecenből a reformátusok azon kívánságát fejezte ki, hogy az összeomlásból igazi keresztény Magyarország álljon elő. Márpedig az igazi keresztény Magyarország Krisztus szelleme, lelke, képe szerinti Magyarország, telve világossággal, szabadsággal és szeretettel. Ennek érdekében el tudják fogadni, hogy a katolikusok az így újjászülető magyar államot a saját részükről *Regnum Marianum*nak nevezzék, de azt semmiképpen sem, hogy ezen *Regnum Marianum* általuk értett lényegét is másokra kívánják erőltetni. Ilyen Magyarországon ugyanis a protestánsok újra csak mostohák, kitagadottak, majd üldözöttek, háborgatottak lennének. De még akkor is inkább ilyenek lennének,

33 Bangha 1920, 148–154.

34 Zadravecz 1928/1967, 35–37.; 97.; 113–115.

mintsem hogy bármiféle tetszetős alkalmi csoportosulás (értsd: politikai koalíció) kedvéért megszűnjének protestáns keresztyéneknek lenni.³⁵ Válaszul Prohászka Ottokár üzent: „Ne felejtsük, hogy csak egyek vagyunk katolikus és protestáns testvéreim. Szeretném, ha Pannonhalma és Debrecen közt a szeretet szivárványhídja húzódnék, amelyen a megértés angyalai járnának s ez a híd egy új délkör lenne, egy új magyar meridián.”³⁶ A katolikus önmérsékletnek ez a szívhez szóló szava abban a helyzetben keletkezett, hogy 1920 márciusáig még a csonkaország Tiszántúlja is román megszállás alatt nyögött.

Az 1920. október 23. és 26. között megtartott XIII. országos katolikus nagygyűlésen gróf Zichy János valódi *Regnum Marianum* megalkotására szólított fel. Válaszul Raffay Sándor az *Evangelikusok Lapja* 1920. december 20-i számában megismételte 1920. február 16-i, a nemzetgyűlés alakuló ülése alkalmából tartott istentiszteleti beszédében kifejezett azon meggyőződését, hogy hazánknek *Regnum Christianum*nak, azaz Krisztus országának kell lennie. Azért nem helyes a *Regnum Marianum*ot egyetemes célul kitűzni, mert ez nem egységre, hanem széthúzásra vezet. Krisztusnál az utak találkoznak, Máriánál ellenben szétágaznak. Katolikus jelszóval nem lehet megteremteni a keresztyény egyházak azon kívánatos testvéri együttműködését, amelynek kimunkálása a *Regnum Christianum* keretében mehet végbe sikeresen. Ravasz László, a Dunamelléki Református Egyházkerület újonnan megválasztott püspöke a beiktatását követő második napon, 1921. október 3-án csatlakozott Raffayhoz: „Magyarországnak *Regnum Christianum*nak kell lennie, mert ebben minden keresztyénség benne van!” Hozzáfűzte, hogy csak Krisztussal lehetséges a nemzeti megújulás.³⁷

A kölcsönös érzékenységek és a közvélemények többoldalú dinamizálódása révén az eliten belül folytatott viták alacsonyabb szintre is leszűrődtek. Pap Imre hódmezővásárhelyi református elnöklelkész például 1921-es újévi köszöntője alkalmával azt hangsúlyozta, hogy a bolsevik és az oláh veszedelem által szétzüllesztett magyarság körében mindenki üdvözölte a keresztyén reneszánsz gondolatát, leginkább a kálvinista magyarság. Ez azonban a református

35 Baltazár 1919, 484.

36 Prohászka 1919, 2.

37 Giczi 2012, 42–43.

értelmezés szerint a krisztusi igazságok diadala, az evangéliumi hit újjászülő (megújító) ereje és a diadalmas nemzeti egység létrejötte, és egyáltalán nem azonosítható a megindult úgynevezett keresztény kurzussal. A nemzeti egység alapfeltétele ugyanis az önmegtagadás lenne. Ez az indulat azonban kevés ideig uralta a lelkeket. A katolikusok ugyanis túlzó hatalmi vágyból a mindeneket összeolvasztó *Regnum Christi* helyett a megosztó *Regnum Marianumot* keltik életre, és minden nyilvános állami esemény alkalmával az uralkodó vallás pózában tetszelegnek. Felekezeti sajtójuk a múltbeli felekezeti türelmetlenség és egyenetlenség példájára igaztalan vádakot szór a reformátusokra, mintha azoknak a bűnöknek a melegágya, melyek a nemzetet romlásba vitték, kizárólag ez az egyház lenne, a katolikusokat pedig ezek meg sem érintették volna. A nemzeti magyarság [értsd: nyelvi magyar nemzeteszme] megalapítója, minden nemzeti érdek legbuzgóbb harcosa és a legősibb magyar demokratikus intézmény gyöngítése vagy szétzüllesztése nemzeti csapás is; ezt megakadályozni hazafias kötelesség. A debreceni püspöki szék és Baltazár Dezső személye körüli hivatalos segédlettel folytatott sajtóhajsza a „Megverem a pástort, elszéled a nyáj” elvének legújabb kori alkalmazása. Mindez eszköz arra, hogy meg lehessen gyengíteni a túlnyomó részt kálvinista tiszántúli magyarság felekezeti öntudatát. A hódmezővásárhelyi reformátusok egyházuk öntudatának bármiféle gyöngítését, züllesztését az egész magyar nemzet sorscsapásként értékelték, és fájó sérelemként (sic!) tapasztalták, hogy az államélet minden terén a protestantizmus fájdalmas háttérbe szorítása zajlik. Ezzel a gondolattal is klerikális sajtó által leginkább támadott tiszántúli református püspökhöz csatlakoztak, aki megfelelő elánnal követelt újra és újra felekezeti arányosságot a népiskola-fenntartástól kezdve a hivatalnoki kar összetételén át a csonkaországba menekültek lakáshoz juttatási segélyéig bezárólag.³⁸

A katolikus sajtóra erősen támaszkodó ÉME-körök Baltazár Dezsőt egyfajta politikai karanténba igyekeztek zárni; ez a tiszántúli püspököt a saját körein belüli fokozott aktivitásra és a zsidósággal való véd- és dacszövetség ápolására készítette. Hogy közben sok keserűség esett, azt bizonyították a debreceni Nagy-

38 Kovács K. 2019, 721–723.

templom 1920-as megszenteltetésének, az 1921-es kiiktatási (finomabban: internálási) javaslatnak, valamint az 1922-es erzsébetvárosi bombamerényletnek az ügyei is. Az ellenoldal természetesen az „önmerénylet” gyanújával élt. A Baltazár-féle harcos hangot szerencsésen egészítették ki mások a református oldalról. A szintén református Bethlen István miniszterelnök az egységes nemzeti munka szükségességét, Ravasz László püspök a katolikusokkal szembeni megértés gondolatát képviselte, melynek részeként például a dunamelléki református lelkipásztorok számára kötelezővé tette Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök *Evangéliumi elmélkedések* című művének beszerzését és használatát. Korántsem alakult tehát véletlenül, hogy a két nagy kerület református püspökei között egyfajta munkamegosztás is kialakult. Zsidó kikeresztelkedetek általában Ravaszhoz, kiugrott katolikus szerzetes(növendék)ek ellenben Baltazárhoz fordultak protekcióért.³⁹

A „zsidó-szabadjóműves-protestáns összeesküvés” téziséből így az utolsó szegmens szereplői folyamatosan kezdtek kikopni. Ezzel párhuzamosan erősödött a „magyar kultúra Pannonhalmától Debrecenig érő szivárványhídjának” koncepciója. A folyamat végén, 1923-ban maga Baltazár Dezső is belépett az Egységes Pártba, de továbbra is aggódva figyelte a katolicizmusnak a református öntudatra gyakorolt ártó hatását. Még 1924-es vásárhelyi egyházlátogatása alkalmával is kijelentette, hogy nemcsak a kommün, hanem a reakció is sokak lelkét megmételtyezte, s idegenítette el őket a református hittől nemcsak az alsóbb, hanem a magasabb körökben is. Megdöbentő volt ugyanis az olyan felsőbb körökbe tartozó reformátusok megjelenése, akik nemzeti alapon vonták kétségbe a reformáció szükségességét, hiszen ezen egyének számára a protestantizmus és a hazafias érzés történelmileg kialakult korábbi szoros kapcsolata kérdőjeleződött meg. Mindez kizárólag a református sorok szorosabbra zárásával és a református nép fokozottabb öntudatra nevelésével volt ellensúlyozható.⁴⁰

Összegzésképpen el kell mondanunk, hogy a dualizmus kori egyház- és valláspolitikát a „jól hangolt elégedetlenségek rendszerének” („das System der wohl temperierte Unzufriedenheiten”) részét alkotta, ahol mindegyik fél – a

39 Szász 2021, 206–207.; 257–260.

40 Kovács K. 2019, 724.

köztük fönntartható és fönntartandó állami egyensúly érdekében – egyszerre tekinthette magát a megtámadottság és a kedvezményezettség szerepkörében. Az 1871 és 1925 közötti, protestáns részvétellel zajlott Regnum-viták ebben az összefüggésben az uralmi helyzetbe jutott és pozícióvédelemre kényszerült klasszikus magyar szabadelvűség (nemzeti liberalizmus) fokozatos kiüresedésével állnak összefüggésben, ez pedig erősen kikezdte a magyar protestantizmus liberalizmusnarratívájának hegemoniáját is. A keresztény mint katolikus; a nem kizárólagosan katolikus jellegű keresztény; valamint a laikus, felekezetenküli állam körüli harcok a dualizmus korában leginkább az alábbi kérdéskör körül törtek ki: a katolikus egyházi vagyon túlsúlya, feudális eredetű kiváltságok „polgáriasításának” ügyei, (el)keresztelések, Szent István napja hivatalos állami ünneppé nyilvánítása, valamint a magyar állam katolikus jellegét megtörő zsidó-liberális-protestáns-szabaddkőműves-szociáldemokrata összeesküvés állítólagos sikerei. Fontos leszögeznünk, hogy a keresztény társadalom megerősítése, a keresztény műveltség terjesztése a protestáns magyar társadalom számára is fontos értékeknek számítottak, de ennek érdekében csakis egy „fekete” (értsd: jezsuita) reakcionárius jellegét kordában tartó, méltányossági alapon cselekvő katolicizmussal tudtak (volna) együttműködni. Ellenkező esetben ugyanis egy politikai ultramontanizmus szükségszerűen a társadalmi szabadság és egyenjogúság megtörésére törekedett (volna). Meg kell állapítanunk továbbá, hogy a protestáns megszólalásokból az a kép domborodik ki, miszerint a *Regnum Marianum* semmiképpen sem tekinthető valami eszményi, ideális dolognak, ha valójában az ezzel a címkével ellátott korabeli katolikus egyházpolitika olyan, nagyon is materiális jelenségeket takar, mint a gyermekek (el)keresztelésében, a katolikus egyházi vagyonbiztosításban, az állami kiadású tankönyvekben, a katolikus szent dolgok tiszteletében egyaránt tetten érhető tevőleges, katolikus érdekű, állami asszisztencia. Az 1870–80-as évek kezdetei után a magyar társadalom 1891-től tapasztalhatott meg élesedő „kulturharcos” dinamikát, hogy azután az 1900-as I. katolikus nagygyűlés óta fellendülő, a „megtámadott katolicizmussal” kapcsolatban keltett érzelmi hangulatkeltés tudatos szegmense legyen a magyar társadalom „zsidó-szabaddkőműves” érzékenysége kiéleződésének. Ebben az összefüggésben vált 1903 fontos korszakhatárrá. Ekkor fogadta el a Magyarországi Szociáldemokrata Párt

hivatalos programját. Ez egy meglehetősen mechanikus, materialista marxizmus volt, aminek ateizmusa taszította a még mindig vallásosnak (nem nyíltan istentagadónak) számító magyar átlagnépességet. Arról nem is beszélve, hogy internacionalizmusa semmit nem tudott kezdeni a hagyományos magyar társadalom körében uralkodó hazafias szemléletmóddal. Ettől kezdve válhatott a protestáns közvélemény fontos érvévé, hivatkozási alapjává, hogy ha a katolicizmus nem hajlandó a felekezeti közötti kérdés becsületes megoldására, majd megoldja azt a szociáldemokrácia azon a módon, amelynek sem a katolikusok, sem a protestánsok nem fognak örülni: a Nyugaton (főleg Franciaországban) napirendre kerülő radikális szeparáció útján. A katolikus-protestáns felekezeti vitát ezen a ponton le kell választanunk a szekuláris vitáról. Míg ugyanis az ország szekularizálódó része egyre inkább vallástalan (a szavak szintjén „felekezetszemleges” és az „egyházaktól elválasztott”) államot kívánt, a protestáns közvélemény számára nem volt idegen az állam-egyház szétválasztás azon barátságos (angolszász, főleg észak-amerikai típusú) modellje, ahol az egyházaktól elválasztott működésű állam egy igencsak markánsan keresztény társadalom érdekei szerint fejti ki politikai befolyását. Az egymást kölcsönösen blokkoló erők politikai terében kulcsfontosságú lett a szövetségkeresési politika, ahol minden oldal meg kívánta találni saját „jó protestánsait”. A történelmi beidegződöttségek miatt ugyanis a magyarországi protestantizmus számára egyformán fontos tényezők voltak a nemzeti egység, valamint az antikatolikus érzékenység. A katolikusokkal szembeni legfőbb protestáns igény né az alkotmányos egyházpolitika megerősítése, az 1848. évi XX. tc. alapkritériumának, a bevett vallások teljes egyenlőségének és viszonyosságának törvényes bevezetése vált. Az ugyanis protestáns részről nyilvánvaló volt, hogy csakis egy valódi és becsületes katolikus gesztuspolitika tudná lebontani a hagyományos protestáns sérelmi politikát. 1919-ben az összeomlás gyászában egy pillanatra az önmérséklet szükségessége lett uralkodóvá a lelkeken, hogy azután 1920–22-ben, 1924-ig tartó utózóngékkal ismét élesen szegeződjenek egymás ellenében a katolikus-protestáns viszonyban a *Regnum Marianum* és a *Regnum Christianum* gondolatai. Végso soron elmondhatjuk, hogy mindezek a viták a cselekvés konkrét terét (vagy annak hiányát) jelölték ki a kor közjogi szemléletében „az Egyház” vagy az egyházak társadalmi szerepvállalása előtt.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anka 2018.** Anka László: Apponyi Albert 1917-es törvénytervezete a katolikus autonómiáról. *Egyháztörténeti Szemle*, 19. (2018) 3. sz. 21–33.
- Bacsoni [?] 1893.** s. n. [Bacsoni Lajos?]: Különfélék. *Debreczeni Protestáns Lap*, 13. (1898) 16. 210.
- Baltazár 1919.** s. n. [Baltazár Dezső]: Keresztyén Magyarországért! *Lelkészegetyület*, 12. (1919) 38. 484–485.
- Bangha 1920.** Bangha Béla SJ: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység.* Szent István Társulat, Budapest, [1920.]
- Baráth 2014.** Baráth Béla Levente: „Földbegyökerezés és égbe fogózás...” *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspök tevékenységének tükrében. (1911–1920)* (Nemzet, egyház, művelődés 10.) Hernád, Sárospatak, 2014.
- Bertényi 2016.** Ifj. Bertényi Iván: „A lelketeket adjátok az ördögnek, ha a kormánypártra szavaztok”. Adalékok az 1896-os választások történetéhez. In Anka László et al. (szerk.): *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére.* L'Harmattan, Budapest, 2016. 320–334.
- Bíró–Szilágyi 1949.** Bíró Sándor – Szilágyi István (szerk.): *A magyar református egyház története.* Kossuth, Budapest, 1949.
- Csibi 2015.** Csibi Norbert: *Az országos katolikus nagygyűlések társadalomszervező és közművelődési tevékenysége Magyarországon az első világháború előtt.* Kézirat, doktori (PhD) értekezés, Pécs, 2015.
- Csorba 1999.** Csorba László: *A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás Magyarországon 1782–1918.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest, 1999.
- Erőss 1899.** Erőss Lajos: Református axiómák. *Debreczeni Protestáns Lap*, 18. (1898) 2. 13–18.
- Erőss 1900.** Erőss Lajos: Hangoz trombita. *Debreczeni Protestáns Lap*, 20. (1900) 16. 229–232.
- Fazekas 2008.** Fazekas Csaba: *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák–Magyar Monarchiában.* (Műhelytanulmányok 4.) Miskolci Egye-

tem Politikatudományi Intézet, Miskolc, 2008.

Giczi 2012. Giczi Zsolt: A Regnum Marianum eszméje és a protestánsok a Horthy-korszakban. *Credo*, 18. (2012) 3–4. 41–47.

Halász 1911. Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. *Nyugat*, 4. (1911) 13. 1–17.; 14. 105–124.

Hamar 1907. Hamar István: Regnum Marianum felé. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 50. (1907) 40. 625–627.

Határszéli 1898. Határszéli: Összeütközés. *Debreczeni Protestáns Lap*, 18. (1898) 40. 583–585.

Izdenczy 1794. MNL OL I30, Izdenczy József államtanácsos iratai XIII (Erdélyi ügyek) 7. doboz 6. sz. Izdenczy 124. számú vótuma.

KN. *Képviselőházi napló*. [Országgyűlés], Budapest.

Kossuth 1871/1900. Kossuth Lajos: Sokaknak. II. (Visszapillantás 1848-ra.) Turin, 1871. január 12. Közli: *Kossuth Lajos iratai*. VIII. köt. S. a. r. Kossuth Ferenc. Athenaeum, Budapest, 1900. 331–349. Eredeti megjelenés Kossuth Lajos: Újabb levele. *Magyar Ujság*, 1871. január 25. 1–3.

Kovács Á. 2016. Kovács Ábrahám: A skót protestánsok véleménye a magyar egyházakról és a politikáról a reformkori Pesten. In Gáborjáni Szabó Bontond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben. a 18–19. században. A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig*. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 2016. 211–222.

Kovács K. 2018a. Kovács Kálmán Árpád: *Az erdélyi valláspolitika rendszere az 1760–70-es években*. (METEM Könyvek 81.) METEM, Budapest, 2018.

Kovács K. 2018b. Kovács, Kálmán Árpád: Katolikus-protestáns felekezeti viták a Szent István-i örökség körül 1938-ban. *Rubicon*, 29. (2018) 7–8. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalakatolikus_protestans_felekezeti_vitak_a_szent_istvan_i_orokseg_korul_1938_ban/ (Letöltés ideje: 2021. március 1.)

Kovács K. 2019. Kovács Kálmán Árpád: *Egyházak*. In Makó Imre – Marjanucz László (szerk.): *Hódmezővásárhely története III. A forradalmak időszakától a tanácsrendszer létrejöttéig, 1918–1950*. Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, Hódmezővásárhely, 2019. 1. kötet, 721–744.

- Kovács K. 2021a.** Kovács Kálmán Árpád: Mire kötelezi a mai magyarokat a 983 évvel ezelőtti országfelajánlás? (A nemzeti történelem katolikus és protestáns olvasatai 6.) <https://egyhazeskozelet.hu/a-nemzeti-tortenelem-katolikus-es-protestans-olvasatai-6/> (Letöltés ideje: 2021. november 2.)
- Kovács K. 2021b.** Kovács Kálmán Árpád: Ferenc József az apostoli király. In Garaczi Imre (szerk.): *Ibolyától krizantémig. 1867–1920.* (Kárpát-Haza Könyvek) NSKI, Budapest, 2021. 91–103.
- Kovács K. 2021c.** Kovács Kálmán Árpád: A protestáns autonómia történetisége. A protestáns vallásszabadsági küzdelmek fő tendenciái (1606–1781). *Autonómia és Társadalom*, 1. (2021) 3. (megjelenés alatt)
- Kovács K. 2022.** Kovács Kálmán Árpád: A protestáns autonómia értéke. A protestáns vallásegynlőségi küzdelmek fő tendenciái (1781–1921). *Autonómia és Társadalom*, 2. (2022) 1. (készületben)
- Lax 1889.** Lax: *Debreczeni Protestáns Lap*, 8. (1889) 46. 436–437.; 442–443.
- Lendvai 1988.** Lendvai L. Ferenc (szerk.): *A magyar protestantizmus 1918–1948. Tanulmányok.* Kossuth, Budapest, 1988.
- Ligeti 2018.** Ligeti Dávid: Kereszt az egyetemen. Az 1900/1901. évi keresztmozgalom története. In Ujváry Gábor: *Trianon és a magyar felsőoktatás.* I. kötet. VERITAS – Magyar Napló, Budapest, 2018. 9–26.
- Nagy 1900.** Nagy István: Epilógus a „Református közszellem”-hez. *Debreczeni Protestáns Lap*, 20. (1900) 17. 245–247.; 18. 261–263.; 19. 279–281.; 20. 296–298.
- Prohászka 1899/1929.** Prohászka Ottokár: Liberalizmus vagy kereszténység? In Prohászka Ottokár: *Az igazság napszámában* (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái – a továbbiakban POÖM – XXI. kötet). S. a. r.: Schütz Antal. Szent István Társulat, Budapest, 1929. 117–118.
- Prohászka 1901/1929.** Prohászka Ottokár: Személyes politika. POÖM XXI. 173–174.
- Prohászka 1919.** s. n. [Prohászka Ottokár]: Pannonhalma és Debrecen. *Új Nemzedék*, 1. (1919) 60. (december 30.) 1–2.
- Ravasz 1915.** Aleph [Ravasz László]: Számadás. *Protestáns Szemle*, 26. (1915) 1. 41–51.

- Révész 1871a.** Révész Imre: Az ugynevezett katolikus autonomiáról. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 2. (1871) 3. 109–116.
- Révész 1871b.** Révész Imre: A magyar protestáns hitfelekezetek egyházi és iskolai szükségeinek országos költséggel való fedeztetéséről, különös tekintettel a katolikus autonómiai mozgalmakra. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 2. (1871) 5–6. 209–276.; 7–8. 309–471. (sic! 371.)
- Sarnyai 2021.** Sarnyai Csaba Máté: *Katolikus autonómiaértelmezések (1848–1921)*. METEM, Budapest, 2021. (megjelenés alatt)
- Schwarzwölder 2021.** Schwarzwölder Ádám: „...mert Magyarországon a halál is politizál”. A Wekerle-kormány, az egyházpolitikai törvények és Kossuth halála. In Kocsis Annamária (szerk.): „...a magyar nemzet élő eszményülése” *Kossuth Lajos 1867 utáni tevékenysége*. VERITAS – Magyar Napló, Budapest, 2021. 188–212.
- Szabó 1896a.** Szabó Aladár: Egy érdekes beszéd. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 39. (1896) 34. 529–530.
- Szabó 1896b.** Szabó Aladár: A szent jobbkéz. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 39. (1896) 35. 545–546.
- Szász 2021.** Szász Lajos: *Baltázár Dezső református püspök közéleti és egyházi tevékenysége*. Kézirat, doktori (PhD) értekezés, Budapest, 2021.
- Tóth 1991.** Tóth Zoltán: A rendi norma és a „keresztyén polgáriasodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, (1991) 2–3. 75–130.
- Zadravec 1928/1967.** Zadravec István: *Titkos napló*. Szerk. és bev. Borsányi György. Kossuth, Budapest, 1967.
- Zsilinszky 1907.** Zsilinszky Mihály (szerk.): *A magyarhoni protestáns egyház története*. Athenaeum, Budapest, 1907.

The ideas of Regnum Marianum, Regnum Christi and Res publica laico modo separata in protestant public discourse (1871–1925)

ABSTRACT: After a glimpse at the broader history of ideas, this study takes under its microscope the political history of Catholic-Protestant discourses over the idea of *Regnum Marianum* in the period between 1871 and 1925. In these discussions, the key to Christian society, from a Protestant viewpoint, is a Catholic politics of genuine and honest gestures that can dismantle the protestant politics of offenses suffered. In conclusion we can say that these debates marked out the concrete space of action (or lack thereof) in the consideration of common law in the period before the assumption of a social role by the Church or by the churches.

KEYWORDS: Church policy, separation of church and state, Hungarian Catholicism, Hungarian Protestantism, Freemasonry